‘De ontvangst van Richardson in Nederland (1750-1800)’

Thomas Mattheij

bron
Thomas Mattheij, ‘De ontvangst van Richardson in Nederland (1750-1800).’ In: *Spektator* 8 (1978-1979), p. 142-157.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/matt007ontv01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

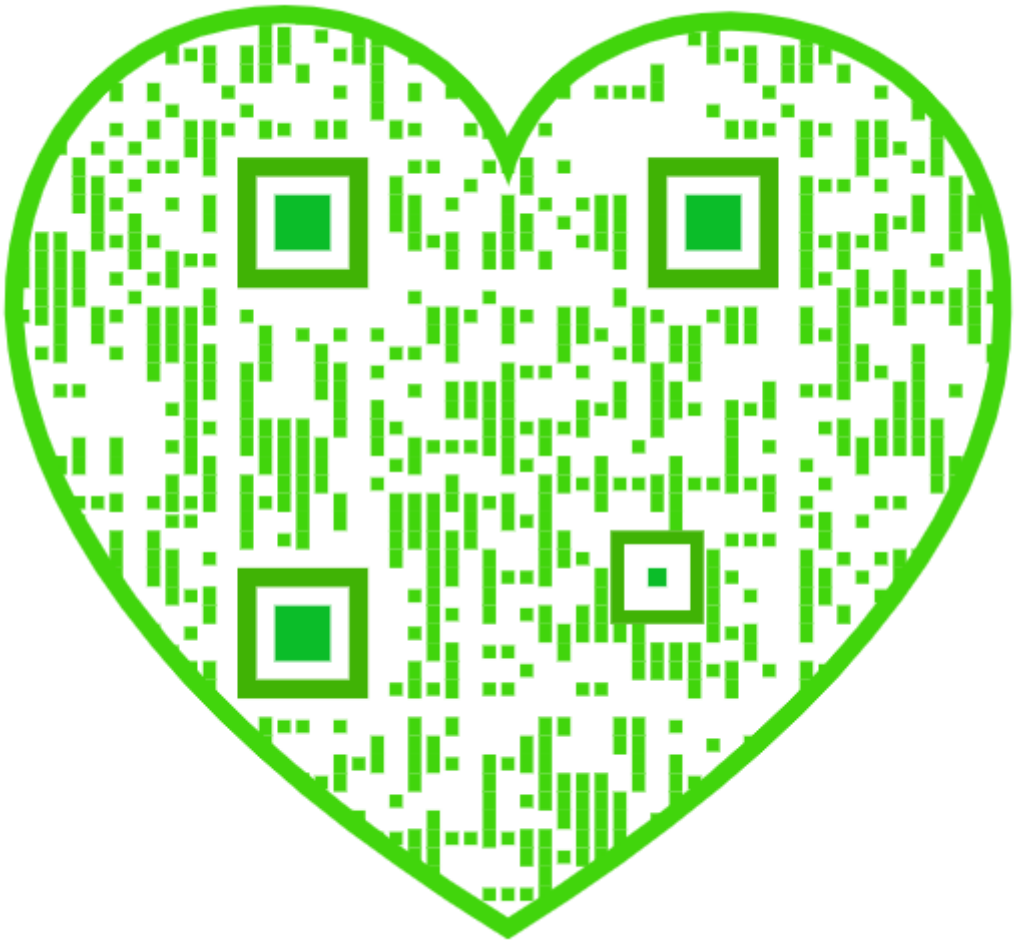

Thomas Matthey

De ontvangst van Richardson in Nederland* (1750-1800)

In Chr.F. Gellert's roman *Leben der schwedischen Gräfin von G**** komt een passage voor die de aandacht trekt. Ik bedoel de passage waarin de gravin in gezelschap van haar neef en enkele jonge heren een reis maakt naar Zweden om zich daar bij haar toekomstige gemaal te voegen. 'Unsere Reise', zo vertelt de gravin, 'ging glücklich vonstatten; und es ist mir auf einem Wege von etlichen vierzig Meilen nicht das geringste begegnet (...).'[1]

Een dergelijke mededeling, die op de hedendaagse lezer geen enkele indruk zal maken, moet voor een lezer van toen volstrekt ongewoon zijn geweest. Romans immers waren vrijplaatsen voor de ondeugd, getuige het oordeel dat Pieter Bernagie er in 1685 over velt:

> De Bagyn in Mans kleeren, Musket dragende Heldin, Franeker loskop, Vander Moezel (...) Al te saamen dingen, die aanleiding geeven, tot ontucht, losheid, en ongebonden bedryf[2].

Nu, zoiets was wel het laatste wat Gellert voor ogen stond en om dit voor de hand liggende misverstand te elimineren laat hij in de 1e druk van 1746 (1747?) de gravin bij aangehaalde passage verklaren:

> Meine Leser, die viel *Romane* und *Heldenbücher* gelesen haben, werden mit dieser Nachricht gar nicht zufrieden sein. Hätte mich nicht einer von den jungen Herren, die mich begleiteten, entführen und eine kleine Verwirrung in meiner Geschichte anrichten können? Ich war ja schön, und wie die Leute sagten, recht sehr schön; und Ich bin auf so einem Wege nicht ein einzig Mahl entführet worden? Ist dieses wohl glaublich? Oder ist es vielleicht mit meinen Annehmlichkeiten nicht so gewisz gewesen? Ich will mich diese Vorwürfe gern machen lassen. Genug, ich bin nicht entführet worden, und ich würde mit solchen Verwegenheit eines verliebten Räubers sehr übel zufrieden sein[3].

Deze toelichting is in de 2e druk van 1750 geheel verdwenen. Wat in 1746 nog ongewoon was, een roman te schrijven waarin nu eens niet de goede zeden verkracht worden, was in 1750 blijkbaar geaccepteerd. In Duitsland althans.

Ook in Nederland doet zich een verschuiving in waardering t.a.v. de roman voor. De manier waarop de in Nederland verschijnende tijdschriften op de zedenkundige romans van S. Richardson - *Pamela* (1740-1741), *Clarissa* (1747-1748) en *Grandison* (1753-1754) - gereageerd hebben, geeft ons zicht op dit verschuivingsproces. P.J. Buijnsters is zelfs van mening dat genoemde romans de europese kritiek dwongen om haar begrip van de roman te herzien[4].

Hoe de nederlandse critici op het verschijnen van dit werk gereageerd hebben, in de periode 1740-1755, daarvan hebben W.C. Slattery in 1965 en H. van Betten in 1971 mededeling gedaan[5]. De belangrijkste conclusie die Slattery trok was het feit dat de doopsgezinde predikant Johannes Stinstra met zijn voorredes op de door hem ver-

taalde *Clarissa* (1752-1755)[6] een belangrijke bijdrage aan dit doorbraakproces heeft geleverd:

> even though *Pamela* was translated in Dutch and published in 1742-44, there was no real Richardson vogue until Stinstra's translation of *Clarissa*, which appeared in 1752-55[7].

Helemaal correct is dit niet (waarover straks) doch het is ongetwijfeld waar dat Stinstra een belangrijke rol heeft gespeeld. Dat laat zich o.a. afleiden uit het feit dat nederlandse critici later zich voortdurend op zijn autoriteit beroepen door naar zijn voorredes op *Clarissa* te verwijzen, waarin Stinstra krachtig optreedt als pleitbezorger van de zedenkundige roman. Wanneer de *Boekzaal der Geleerde Waerelt* voor het eerst aandacht aan Richardson besteedt, nl. in 1752 bij het verschijnen van het 1e deel van de nederlandse vertaling van *Clarissa*, dan ziet de recensent af van een eigen oordeel doch in plaats daarvan verwijst hij naar Stinstra's voorrede[8]. De *Nederlandsche Spectator* verwijst in 1753 de heer Lugthart, die weten wil of er ook zedenkundige lessen in romans voorkomen, eveneens naar Stinstra[9]. In 1763 schrijft de *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* dat de werken van Richardson een plaats verdienen

> by de beredeneerde verhandelingen over de waarde en het gebruik deezer schriften, welke ons de begaafde Heer Stinstra in zyne Voorredens voor de vertaalde *Clarissa* heeft gegeeven en welke meer in een aaneengeschakelden en bezadigden Nederlandschen denkingstrant bevat zyn.[10]

De auteur vervolgens, die in 1788 zijn artikel *Gedachten over 't Leezen van Vercierde Geschiedenissen en Romans* schrijft, is, na de voorredes van Stinstra gelezen te hebben, van mening, dat er nauwelijks iets aan diens visie toe te voegen valt[11]. In 1796, bij de heruitgave van de nederlandse vertaling van *Grandison* (1797-1802)[12], wordt nog eens in een recensie van de *Nieuwe Algemeene Konst- en Letterbode* gewezen op de

> lezenswaardige aanpryzende Voorredens (van J. Stinstra), zo over den aart en het doel, als het nut en gepast gebruik der Zedelyke Romans in 't gemeen, en van deze Geschiedenis in 't byzonder (...).[13]

Intussen moet men voorzichtig zijn, Stinstra als promotor van Richardson in Nederland te beschouwen zoals W.C. Slattery doet. Vóór dat Stinstra nl. ook nog maar één letter van zijn voorredes op papier had gezet was de belangrijkste slag rond de aanvaarding van de zedenkundige roman al geleverd. Immers, vrijwel onmiddellijk na het verschijnen van Richardson's *Pamela* en de franse vertalingen daarvan[14] werd in de franstalige tijdschriften stevig gedebatteerd tussen de voor- en tegenstanders van de (zedenkundige) roman. En die tijdschriften werden niet alleen in Nederland gedrukt maar ook gelezen[15].

Hoe nu de ontvangst van de *Pamela* in deze tijdschriften is verlopen, daarover komt men niets te weten bij Slattery en Van Betten. Doch zó moet het ongeveer gegaan zijn:

Het eerste tijdschrift dat van de *Pamela* melding maakt is de *Bibliothèque Raisonnée*. In de aflevering van januari-maart 1741 wordt het verschijnen van de 2e engelse druk aangekondigd. De recensent vermeldt dat de auteur zó goed de eenvoudige en gemeenzame stijl van het gewone volk heeft getroffen, dat de eerste druk in drie maanden uitverkocht was[16]. Een aanbeveling! In de aflevering van april-mei 1741 laat ditzelfde tijdschrift zijn lezers weten dat men kritiek geleverd heeft op *Pamela*.

De recensent beperkt zich verder tot het noemen van *Pamela Censured*[17]. Tegelijkertijd verschijnt in de *Bibliothèque Britannique* een uitvoerige bespreking van de 2e engelse druk van *Pamela*. De recensent memoreert hoe gretig het werk wordt afgenomen en dat allen die het gelezen hebben er met lof over spreken, waarna hij over gaat tot het leveren van een gedetailleerd uittreksel. Hij eindigt met de mededeling dat dit werk zich met plezier laat lezen en dat hij zich daarom niet verbaast dat het hier (Nederland?) goed is ontvangen. Een franse vertaling, die spoedig zal verschijnen, kan hij zijn lezers in het vooruitzicht stellen[18]. Klinkt dit al niet ongunstig, in dezelfde aflevering van dit tijdschrift wordt er in de rubriek 'Nouvelles Litteraires' nog een schepje bovenop gedaan. Men wijst opnieuw op de goede ontvangst van dit werk bij het publiek, op een franse vertaling die binnenkort zal verschijnen en op *Pamela Censured*, één van de kritieken die op het werk is geleverd. Verder weet de recensent te vertellen dat er een vervolg zal komen op *Pamela*, nl. *Pamela in High-Life*[19]. En wat de lezers misschien wel het meest aangesproken zal hebben is de mededeling dat een Londense predikant openlijk vanaf de preekstoel het lezen van *Pamela* heeft aanbevolen: 'Le Public ne sera peut-être pas faché de sçavoir (...) que la Critique dont nous venons de parler, est dédiée en forme à Mr. le Docteur *Slocock*, Ministre de *St. Sauveur* dans *Southwark*, qui, à ce que l'on dit, avoit recommandé publiquement en Chaire la lecture de Pamela[20].' Een predikant die het lezen van romans aanbeveelt, dat moet voor de lezers een krachtige stimulans geweest zijn.

Zou de criticus van de *Bibliothèque Raisonnée* geen aanstoot genomen hebben aan deze aanbeveling? Zeer vijandig in ieder geval is zijn commentaar op de franse vertaling van *Pamela* dat in het voorjaar van 1742 in dit tijdschrift staat. Zijn kritiek raakt vooral aan de zedenkundige waarde van de roman:

> L'Auteur a beau donner *Paméla*, pour un modèle de Vertu, le Lecteur ne la regardera, je m'assure, que comme une copie de cent mille rusées, qui n'ont résisté aux attaques de leurs Amans, que pour en faire des Maris.

Hij beticht Pamela van hypocrisie. Achter het masker van haar deugdzaamheid gaat geraffineerde verleiding schuil. De recensent meent daarom, dat het werk een andere titel behoort te dragen:

> je conclus que si le titre doit donner aux Lecteurs une idée de ce qu'il contient, l'Auteur en auroit donné un plus juste à son Ouvrage, en l'intitulant: *l'Affectation & le Déguisement récompensés*.

En zijn vonnis laat zich raden:

> Ce livre est très *pernicieux* (curs. van mij, Th.M.), & je ne sonseillerois pas à des filles qui aiment la Vertu de le lire.

Ronduit vervelend vindt deze recensent dat de brieven van Pamela aan haar ouders zo weinig handeling vertonen.

> Elle ne leur écrit pas moins de trente-deux Lettres pour leur répéter la même chose. Elles sont d'ailleurs si remplies de minucies qu'elles en sont ennuieuses.[21]

Ook de *Bibliothèque Françoise* besteedt in 1742 royaal aandacht aan de eerste franse vertaling van de *Pamela*[22].

> Vous avés lû *Paméla*. Presque toute la France l'a lû. L'Angleterre qui a produit cet ingénieux Roman, l'a admiré la prémière. Plusieurs Journaux en ont parlé, & toujours avec éloge.

Lijkt dit veel op het begin van een lofrede, in het verdere verloop van zijn kritiek legt hij voldoende nuchterheid aan de dag om zich niet te laten inpakken door het enthousiasme waar de lucht van zwanger is. Hij memoreert even zakelijk de uitspraak van de Londense predikant in de *Bibliothèque Britannique* als het verschijnen van *Pamela Censured*. Is dit kritische werk wat overdreven, het valt z.i. niet te ontkennen dat *Pamela* duidelijk tekens van onbeschaamdheid vertoont die men niet kan tolereren[23]. Doch even later laat hij weten

> que les caractères des personnages y sont soutenus & la plûpart intéressants, qu'enfin le but de l'Auteur est loüable, & parôit tendre à la correction des moeurs.

Zo slijpt hij de scherpe kantjes van de commentaren van voor- en tegenstanders af en eindigt met te zeggen:

> Voilà, Monsieur, quel est mon sentiment sur un Roman ingénieux, dont j'ai lû plusieurs morceaux avec un grand plaisir; mais qui ne mérite, je crois, ni les Critiques amères qu'il a essuyées, ni les Eloges magnifiques qu'il a reçûs, ni peut-être toute l'attention que le Public semble lui avoir prêtée.

In het voorjaar van 1744 verschijnt er in de *Bibliothèque Britannique* een bespreking van de franse vertaling van de *Anti-Pamela*[24]. De recensent geeft een uittreksel van het boek. Wat het commentaar betreft beperkt hij zich tot het onderstrepen van enkele passages uit het voorwoord, waarin o.a. gezegd wordt dat in de *Pamela* de regels der waarschijnlijkheid zeer slecht betracht zijn. Pamela is een soort Phoenix die men nergens tegenkomt, Syrene is iemand die men in ieder land en in alle steden van de wereld kan vinden[25].

Genoemde Londense predikant mocht dan het lezen van *Pamela* aanbevelen, de autoriteiten van de katholieke kerk dachten daar anders over. Op 15 april 1744 vaardigde het H. Officie een decreet uit, overeenkomstig welke een franse uitgave van de *Pamela* werd verboden. Het decreet werd volgens de *Index Librorum Prohibitorum* (editie 1758, p. 204) pas op 22 mei 1745 door publikatie van kracht. Gelijktijdig hiermee werd ook een franse uitgave van de *Anti-Pamela* verboden[26].

Uit het voorafgaande moge blijken dat de franse tijdschriften in Nederland in eerste instantie de weg gebaand hebben die leidde tot aanvaarding van de zedenkundige roman. Dat de nederlandse tijdschriften met geen woord reppen over de *Pamela*, ondanks de drie nederlandse vertalingen die hier tussen 1741 en 1744 verschenen, is een curieuze zaak en weerspiegelt de afwachtende houding die de nederlandse critici tijdens de eerste fase van de ontvangst van Richardson in Nederland aannamen[27]. De opmerking van A.D. McKillop - ‘Paméla got little formal notice in Holland, though doubtless it was read both in the French and Dutch versions.’ - bewijst, dat

hij aan de betekenis van de franse tijdschriften voor Nederland voorbij is gegaan[28]. Ook W.C. Slattery en H. van Betten maakten van dit materiaal geen gebruik, hetgeen hun beeld van de receptie van Richardson in Nederland enigszins vertekent. Nog vóór J. Stinstra in 1752 zijn partij gaat meeblazen, was Richardson al bekend en aanvaard binnen een kleine kring van lezers die zich via de franse tijdschriften op de hoogte hadden gesteld.

Vanaf 1752 is Richardson's reputatie ook in Nederland definitief gevestigd. De nederlandse boekverkopers althans zien wel brood in de uitgave van zijn werk. In 1753 kan Stinstra, informerend naar de vorderingen van *Grandison*, Richardson laten weten hoezeer men hier op zijn nieuwe werk zat te wachten:

> How goes that offspring which we are eagerly expecting, *The Fine Gentleman?* A certain Amsterdam bookseller long ago announced publicly that he would publish a Dutch and French translation of it, from which you can judge how greatly your writings are appreciated by our countrymen.[29]

Bedoelde boekverkoper was Isaac Tirion[30]. Hij was overigens niet de enige uitgever die belangstelling had voor de *Grandison*, blijkens een advertentie van Folkert van der Plaats in de *Amsterdamse Courant* van 14 augustus 1753[31]. Stinstra was zéér ingenomen met dit nieuwe werk. Op 23 mei 1754 schrijft hij aan Richardson:

> Will you permit me to add, that whosoever will indeavour to imitate you in this kind of writing, Mr. Richardson shall be the Homer thro' all the succeeding generations.[32]

Ook al staan de brieven die tussen Richardson en Stinstra gewisseld worden vol van wederzijdse hoffelijkheidsbetuigingen, de vergelijking met Homerus is niet mis! Stinstra was overigens niet de enige die op de onbetwistbare superioriteit van Richardson heeft gewezen. ‘O *Richardson, Richardson*, onvergelykelyk mensch in myne oogen!’ roept Diderot in zijn *Lofrede op den Heer Richardson* pathetisch uit en stelt hem vervolgens, evenals Stinstra, op één lijn met Homerus[33]. Richardson en Fielding, zo meent een recensent van de *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen* in 1769, hebben de wereld geleerd hoe een roman geschreven moet worden[34]. Ook Baron de Bielfeld, wiens brief uit Londen in 1769 wordt afgedrukt in de *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, moet, ondanks de kritiek die hij op Richardson's werk heeft, erkennen, dat Richardson en Fielding de smaak voor romans hebben doen herleven[35]. De positie van Richardson als renovator maakte, dat de redakteur van *De Onderzoeker* in 1771 kon refereren aan een reputatie toen hij over de werken van Richardson sprak[36]. Eveneens, dat de vertaler van *De Hoogduitsche Clarissa* in 1772 kon opmerken, dat iedereen die enig werk van lezen maakte de werken van ‘den beroemden RICHARDSON’ kende[37]. Een uitspraak die nog eens letterlijk door de redakteur van *De Opmerker* in 1775 herhaald werd[38]. Een goede graadmeter voor Richardson's populariteit in Nederland is de publikatie van een biografische schets die in 1786 in de *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* verscheen[39]. Dat de reputatie van Richardson zich hier tot na 1800 krachtig handhaafde, blijkt uit het verschijnen van de nederlandse vertaling van zijn correspondentie, waarvan het eerste deel in 1805 uitkwam[40].

De faam die Richardson in Nederland genoot moet men nu ook weer niet overdrijven. Toen de Amsterdamse kunstschilder J.G. Waldorp in 1779 d.m.v. een intekenbericht het publiek bekend maakte dat hij bij voldoende intekening 118 illustraties wilde maken voor Richardson's *Pamela, Clarissa* en *Grandison*, voor de

prijs van f. 35,40 per serie, moest hij, ondanks een drukke advertentiecampagne, van dit plan afzien, kennelijk door gebrek aan belangstelling[41]. Hoe groot het publiek was dat Richardson's werk las, valt moeilijk te schatten. Bibliografisch materiaal kan hier wellicht enig zicht op geven. In de periode tussen c. 1740-c. 1800 werden hier gedrukt: 14 nederlandse en 27 franse vertalingen van het oorspronkelijk werk van Richardson, 12 oorspronkelijke nederlandse navolgingen en 27 nederlandse vertalingen van buitenlandse navolgingen en ten slotte 4 nederlandse vertalingen

van kritische reakties op *Pamela*. Bij elkaar 84 werken, herdrukken incluis[42]. Dat men in Nederland vanaf 1752, zowel van de kant van de lezers als die van de officiële kritiek belangstelling had voor het werk van Richardson en diens navolgers staat vast. In het volgende zal worden nagegaan welke argumenten door de critici in de nederlandse tijdschriften voortdurend naar voren geschoven worden om de werken van Richardson c.s. te rechtvaardigen.

Literaire kritiek: de argumenten van de critici

Een van de punten waarvoor de schrijvers van recenserende en spectatoriale tijdschriften geijverd hebben was, dat zij de zedenkundige roman aanvaardbaar maakten o.a. door deze scherp te onderscheiden van andere categorieën romans - de heroïschgalante romans bijvoorbeeld - die zich kenmerkten door hun onnatuurlijkheid, onwaarschijnlijkheid en vooral verderfelijkheid. Een noodzakelijk onderscheid. Voor de leek waren alle romans uit hetzelfde hout gesneden en het is voor te stellen dat hij de opvattingen over de laatste categorie romans overplantte op de eerste. Wie hem terecht wilde wijzen stond niet voor een gemakkelijke taak omdat het morele gehalte van sommige zedenkundige romans aanvechtbaar was. De *Bibliothèque Raisonnée* had in 1742 de *Pamela* 'pernicieux' genoemd, de vertaler van *De Nieuwe Clarisse* schreef nog in 1768 in zijn voorwoord

> Dat een Autheur, die voor de Zedelykheid eenige achting bezit, in het schryven van *Romans*, geene zodaanige gevaarlyke Omstandigheden behoort te verhaalen, met welke de *Clarisse* en de *Pamela* van den Heer *Ritsharsond* (sic!) doorkneedt zyn (...).[43]

Hoe zou een leek dan een andere houding tegenover de zedenkundige romans kunnen aannemen dan die van wantrouwen? Gelukkig waren er de tijdschriften die zijn onderscheidingsvermogen wat nuanceerden.

In *De Denker* van 1763 vertelt Dorothea, een meisje dat vroeg haar ouders verloren heeft en nu opgevoed wordt door haar oom en tante, dat haar oom met genoegen ziet dat zijn pupil behagen schept in het lezen van preken van engelse theologen.

> Hy ziet ook met vermaak, dat ik de *Engelsche* en *Hollandsche Spectators*, den *Philantrope*, de Historie van *Clarisse Harlove* (sic!) en *Charles Grandison*, en diergelyke boeken leze; daar ik, zo ik meen, zeer veel nut uit trekke.[44]

De vanzelfsprekendheid waarmee deze Dorothea preken en spectatoriale gesschriften naast romans opnoemt, zou door de heer Lugthart in vroegere jaren niet zonder scepsis zijn ontvangen. In een brief aan *De Nederlandsche Spectator* van 1753 vertelt hij hoe Kootje, de dochter van zijn kostjuffrouw, met schier religieuze aandacht een roman leest.

> Laatst vond ik het kindt zeer aandagtig, als of ze in de Bybel las, zitten studeeren in een Roman nou nieuws uitgekomen, behelsende na 't my voorstaat het leven van een voorname Engelse Dame, en ik hoorde

naderhand haar aan haar nigt verhalen, hoe leersaam dit boek was, en hoe overlezenswaardig.

En met evenveel verbazing als wantrouwen schrijft deze Lugthart vervolgens dat nota bene een predikant deze roman - *Clarissa*, zoals later uit het antwoord op zijn brief blijkt - vertaald heeft! Kan men Dorothea rekenen tot de ‘welingelichten’, Lugthart is duidelijk een vertegenwoordiger van de ‘leken’ die alle romans op één hoop vegen. Zie hoe hij zijn brief afsluit:

> Het komt my hoe langer hoe vreemder voor, dat men zedelesjes uit Romans zou halen, die worden immers geschreeven om dofgeestige luiden vrolyk te maken en de jonge luy galant te maken.[45]

De redakteur van dit tijdschrift probeert het misverstand weg te nemen door naar Stinstra's voorredes op *Clarissa* te verwijzen.

Romans bleven iets verdachts houden. Maar wie op de hoogte was las ze en liet zich er soms zelfs op voorstaan, zoals Lucinde. In haar brief aan *De Philosooph* van 1767 schrijft ze:

> Ik behoor tot een klein getal van Burger Juffrouwen (...) die geenzints bloozen (...) onze ledige uuren, aan het leezen van aangenaame en nuttige Boeken te besteeden.

Ze is zelfs al bezig met haar vriendinnen een bibliotheekje op te zetten en er wordt zorgvuldig overwogen welke boeken er op de plank komen te staan.

> De *Ridderlyke Historien, Don Quichot* niet uitgezonderd, zyn geheel onze zaak niet, wy zullen ons derhalven (...) alleen tot *Pamela, Clarissa* en *Grandison* bepaalen.

De keuze van de dames is, te oordelen naar het antwoord van *De Philosooph*, voorbeeldig:

> De Ridderlyke Romans verwerp ik met *Lucinde* volstrektelyk; Zy zyn, buiten Don Quichot, onnatuurlyk, en bedoelen geen oogmerk van Leering of Verbetering; Onder de nieuwer Schryvers van Verdigte Levens-gevallen zyn' er zelfs weinigen die ik durf aanpryzen; Ik raade egter gerustelyk *Solyman en Almena, Julia Mandeville* en *George Ellison* (...) naast *Pamela, Clarissa* en *Grandison* te plaatsen (...).[46]

De verschillende benamingen waarmee hier de onderscheiden soorten romans worden aangeduid, komen we later vaker tegen.

De Onderzoeker van 1771 maakt eveneens een duidelijk onderscheid tussen ‘verdigte Leevensgevallen’ en de traditionele ‘Romans’. De belangstelling voor de eersten is groeiende. Het tijdschrift constateert met tevredenheid dat de vroegere voorkeur voor romans

> in deeze eeuw plaats heeft begonnen te maaken voor dat verstanndiger soort van verdigte Leevensgevallen, waarin de Engelschen, en onder deezen RICHARDSON en FIELDING (...) zo zeer uitmunten. Inderdaad, *Karel Grandison, Pamela, Clarissa* zijn eigenlyk geen Romans, welker eigenschap is vol te zyn van buitenspoorige en wonderlyke gevallen.

Het lijkt er op dat men de term *Verdigte Levens-Gevallen* reserveert voor de nieuwe zedenkundige roman. In *romans* daarentegen gaat de auteur zich niet alleen te buiten aan ‘wonderlyke’ maar ook verderfelijke ‘gevallen’:

Dit soort van werken kan, myns bedunkens, (...) niemant behaagen, dan die reeds gek is of het staat te worden; ook zyn zy, volgens myn oordeel regt geschikt om taamelyk goede harssenen, geheel in wanorder te brengen. Wat het bezadigder soort van Leevensgevallen aanbelangt, men kan zig van de algemeene begeerte om dezelven te leezen met een voortreffelyk nut bedienen, om de beginsels van godsdienst en deugd op eene aangenaame en behendige wys algemeen te maaken. (...) Voortreffelyk wel is RICHARDSON daarin geslaagd. Geen werk van deezen aard is geschikter tot dat einde dan zyn *Charles Grandison*.[47]

Voor de recensent van de *Hedendaagsche Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1772) is zijn prijzend commentaar op *De Hoogduitsche Clarissa* pas rond nadat hij heeft opgemerkt dat in 'Levensgevallen' als deze beslist niets verkeerds steekt.[48] Het tijdschrift *De Vaderlander* richt zich in 1776 speciaal tot de critici. Een nieuwe romansoort vereist nieuwe beoordelingscriteria.

> En daar de regel altoos op het meesterstuk gevolgd is, geven hem, by voorbeeld, CLARISSE en GRANDISON gelegenheid tot nieuwe regelen.[49]

Zo dan, de 'verdigte Leevensgevallen' van de 'Romans' onderscheidend, probeerden de tijdschriften een breder publiek ontvankelijk te maken voor de nieuwe zedenkundige roman, waarbij die van Richardson steeds ten voorbeeld worden gesteld. De naam RICHARDSON werd sjibbolet voor een categorie romans die men geaccepteerd had. Pieter Nieuwland kon dan ook in 1791 veilig beweren:

> Noch *Göthe*, noch *Rousseau*, noch *Fielding*, hebben immer bedoeld, om *Werther* en *Charlotta*, of *St. Preux* en *Julia*, of *Thomas Jones* als modellen voor ieders gedrag, als gepersonifieerde stelsels van Zedekunde voor te stellen, gelyk dit het oogmerk was van den schryver van *Grandison*[50].

Nuttige Lering - Aangenaam Vermaak

Toen de *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* in 1762 *De Postkoets* recenseerde, kreeg het boek een tweevoudig compiment: 'Men mag dit geschrift den Liefhebberen van zedekundige Romans, als nut en vermaaklyk aanpryzen.'[51] En wanneer dit tijdschrift in hetzelfde jaar commentaar levert op *Sidney Bidulph*, dan meent de recensent

> dat deze Historie of Levensbeschryving met regt geteld mag worden onder die zedekundige Romans, welke met vermaak en tot nut gelezen konnen worden: dezelve is geschreven in den smaak van de *Pamela, Clarissa* en *Grandison (...)*.[52]

Nuttige lering gepaard aan aangenaam vermaak, dát was wat de heren critici in Richardson's werk beviel. In 1753 schreef de *Journal Britannique* al over Richardson: 'L'Auteur possède à un haut degré d'amuser & d'instruire.'[53] De recensent die *Het Pad der Deugd* in de *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* van 1766 bespreekt denkt er niet anders over:

> De Geschiedenissen van PAMELA, CLARISSA en GRANDISON, over bekend en hoog geacht in ons Vaderland, by alle de genen, die smaek hebben in 't lezen van wel opgestelde *Romans*, welken strekken om de lessen der Deugd op eene innemelyke wyze in te boezemen, worden in dit stukje *Miniatuur*, voor oogen gesteld, of in een beknopt verhael te zamen gebragt.[54]

De Opmerker die in 1773 een vertoogje over het lezen van boeken schrijft, volgt geheel de lijn van de *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*.

> Een boek, 't welk te lezen wy zouden aanraden, moet te gelyk vermaaklyk en nuttig zyn, dat is te zeggen, het moet den geest op ene aangename wys bezig houden, zonder hem te vermoeijen, en te gelyk het verstand verligten, of het hart verbeteren.

Tot dit soort boeken behoren z.i. de 'historien' én de 'goede romans, of liever *verdigte levensgevallen*' (curs. van mij, Th.M.).

> In dit opzigt dingt Richardson met Tacitus om den Prys. *Pamela, Clarissa, Karel Grandison, de Freule van Sternheim*, met aandagt gelezen, kunnen de plaats vervullen van een zedenkundig zamenstel (...).[55]

Het feit dat er in kritieken steeds weer gehamerd wordt op het 'nut' en 'vermaak' van deze of gene roman, reflekteert de pragmatische instelling van de 18e-eeuwse auteur. Dat komt nog eens duidelijk tot uitdrukking in de recensie van *De kleine Grandison* welke in 1782 in de *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* verscheen:

> De manier, op welke Mevrouwe *De Cambon* het zelve uitgevoerd heeft, is bevallig voor de Jeugd; zeer wel geschikt om derzelver leeslust gaande te houden; en den geest vroegtydig te verryken met eene aanmoedigende kennis van beredeneerde pligtsbetragting; welke, bij het toeneemen der jaaren, niet dan van een heilzaam gevolg kan weezen (...).[56]

De karakters, voorgesteld in een zedenkundige roman, moesten opwekken tot navolging en uiteindelijk resulteren in een gedragsverbetering van de lezer. En aangezien die van Richardson het meest voorbeeldig zijn, worden zijn romans in de praktijk van het dagelijks leven gebruikt.

En hoe! De criticus citeert Richardson gelijk een predikant uit zijn bijbel. Is het verstandig jonge lieden, ter voltooiing van hun opvoeding, lange reizen te laten maken? Even de *Grandison* er op naslaan. Dan zegt 'T.U.' in *De Denker* resoluut:

> Het is den jonge Lieden alleen, ter volmaaking hunner opvoeding, volstrekt te ontraaden, omdat volgens de aanmerkingen van Juffrouw *Byron*, en den Bisschop de Porretta (...) 'de voordeelen van het reizen niet kunnen opweegen tegen het verlies van geld, tyd, gezondheid, en zelfs gevaar des Levens: van tien jonge Loshoofden, die men laat reizen, zouden misschien zes Redelyke Mannen hebben kunnen groeijen, zo zy hunne Ouderen en Vrienden de zorg hadden willen overlaaten van het Hen te maaken (...).'[57]

De plaats waar men deze passage in de *Grandison* kan vinden, wordt nauwkeurig opgegeven. De *Grandison*, zo lijkt het, heeft evenveel gezag als de *Bijbel* en de eerste is niet minder een moraalleer dan de laatste. De zware ernst waarmee een gewoon boek als *Grandison* gehanteerd wordt werkt natuurlijk provocerend op lieden die wat luchtiger door het leven gaan. Het meisje dat zich niet door haar moeder een voordelig huwelijk laat aanpraten, krijgt spottend te horen:

> Ha daar hebben wy het; die gekke boeken zullen u Meisjes noch van al uw verstand beroven. Tegenwoordig wenscht gy alle, dat uwe Mannen *Grandisons* mogten zyn, en gy doet uw best ook even als Mejuffrouw *Byron*, maar op eene veel ongelukkiger wyze, steets te zugten, want zo veel weet ik door U van deze Zottin. Ik heb reeds lang dit gevolg van uwe

> *Pamelaa's, Clarissen, Amaliaa's* en *Grandisons* gevreesd en ze alle voor zeer gevaarlyk gehouden.[58]

De Denker vervolgens, die een 'honnête homme' op één lijn wil stellen met een waarachtig Christen, beroept zich daarbij op *Grandison*[59]. Ook de *Pamela* werd als een spiegel der zedenkunde gebruikt. Een vrouw vertrouwt *De Gryzaard* toe, dat ze tijdens het doorsnuffelen van de correspondentie van haar man een voor-echtelijke

verhouding op het spoor gekomen is, waaruit vermoedelijk een kind is voortgekomen.

> Zo het Kind nog leeft, kan ik niet rusten voor dat ik weete of het wel bezorgd en opgetoogen word. Hoe gaarne zoude ik het nooit genoeg geroemde voorbeeld van *Pamela* navolgen en dit arme Kind (...) gelukkig maaken, wanneer my dit vergund wierd.[60]

Een andere vrouw, Grietje, heeft moeite met inslapen. Voortdurend wordt haar verbeelding geprikkeld door de brieven die haar man ontvangt welke zij niet mag lezen. *De Gryzaard* weet raad:

> Eene deugdzaame Vrouw begeert zig niet in de zaaken van haaren Man te mengen. *Grietje* moet derhalven de brieven leggen laaten, 't mag haar zo zuur vallen als het wil. Kan zy den eersten nagt niet slaapen, laat ze gaan zitten naaijen, breijen, laat ze den *Gryzaard*, den *Denker*, den *Philosooph* of *Pamela* leezen, maar boven al het XXXIste hoofdstuk van *Salomons Spreuken*.[61]

Nu, als Grietje braaf de wijze raad van *De Gryzaard* opvolgt dan vindt ze in de bijbel de passage over ‘De lof der degelijke huisvrouw’. Ook hier weer wordt, alsof het de gewoonste zaak van de wereld is, in één adem de bijbel naast spectatoriale geschriften en romans opgenoemd!

Het is begrijpelijk dat, gezien het praktische gebruik van deze romans, men eisen stelde aan het waarschijnlijkheidsgehalte en de morele strekking van de roman. Twee twistappels voor de critici.

Pragtmatisme: een maat voor ‘waarschijnlijkheid’

Moesten de critici enerzijds de ‘natuurlijkheid’ van de zedenkundige romans verdedigen tegen de ‘onnatuurlijkheid’ van bijvoorbeeld galante- of avonturenromans, anderzijds moesten zij er voor waken dat het waarschijnlijkheidskarakter van de zedenkundige romans geen geweld werd aangedaan. Hun overwegingen daarbij waren uiterst pragmatisch.

Mevrouw Le Prince de Beaumont kreeg in 1770 van een criticus te horen dat ze in *De nieuwe Clarisse* de deugd zeer verheven had voorgesteld. Na dit pluimpje een standje:

> Ze brengt dit zlefs zo ver, dat ze ons in ene soort van *Utopia* leid; 't welk, schoon niet volstrekt te wraken, onzes oordeels nochtans een nuttigen Roman niet eigen is, vermits de zedeleeringen, uit hare kracht getrokken, natuurlyk haren invloed verliezen.[62]

Aan *De kleine Grandison* hapert precies hetzelfde:

> Men heeft meermalen aangemerkt, dat in het werk van RICHARDSON het karakter van den heer GRANDISON te volmaakt getekend is, dat dit

karakter geheel onnavolgbaar is. Dit zelfde kan men ook van dit Werkjen zeggen.[63]

Men heeft inderdaad Richardson verschillende malen op dit punt gekritiseerd. *De Gryzaard* stelde in 1769 Richardson en Fielding tegenover elkaar als vertegenwoordigers van respectievelijk idealisme en realiteit:

> Engeland kan op twee *genies*, in onze tyden, roemen, welke eenen gantsch nieuwen smaak

> van dergelyke schriften (lees: 'Romans) ingevoerd hebben. Men zal het ligtlyk raaden, dat ik van *Richardson* en *Fielding* spreeke. De eerste nam voor de waereld af te schilderen, zo als ze zyn moet; niet zo als de daadlyk is. Zyne *Pamela, Clarissa* en *Grandison* maalen ons zulke proeven van deugd af, als nimmer gegeeven zullen worden. *Fielding* in tegendeel toont ons de menschen, zo als zy weezenlyk zyn, en is des te leerzaamer, naar maate de waarschynlijkheid zyner verhaalen grooter is.[64]

Niet alle critici waren het hier mee eens.

> Men heeft het als een fout in dat uitmuntend werk (lees: *Grandison*) willen doen aanmerken, dat het karakter van deszelfs Held onwaarschynlyk is. *Sir Charles*, zegt men, is een volmaakt man, en zulk een man is onmooglyk.

Aldus *De Onderzoeker* in 1771. In zijn antwoord hierop sluit hij zich aan bij het argument dat destijds bij het verschijnen van *Grandison* ook gehanteerd werd door de *Republyk der Geleerden:* 'Wanneer men een voorbeeld ter navolging geeven zal, behoortmen dan dat voorbeeld niet zo volmaakt te maaken als men kan (?)'[65] Ook *De Opmerker* meldt te hebben vernomen dat men de held van de *Grandison* al te volmaakt vindt. Zijn verweer klinkt nogal onhandig:

> Maar indien men een karakter vinden kon, dat wezenlyk bestond, een karakter zo deugdzaam en verheven als het een RICHARDSON kon verdigten, en men kon zulk een karakter schetsen (...). Zulk een boek (...) zou vooral ons leren, dat ene zo verhevene deugd, ene zo verhevene godvrugt, niet boven het vermogen van den mensch is (...).[66]

Zedenkundige roman: morele gehalte

Dat ons geen 18e-eeuwse nederlandse vertaling is overgeleverd van John Cleland's *Fanny Hill* noch van P.A.F. Choderlos de Laclos' *Les liaisons dangereuses*, geeft te denken, want het waren bepaald niet de slechtste werken die de Verlichte Eeuw ons nagelaten heeft. Waren ze soms te immoreel om voor vertaling in aanmerling te kunnen komen? De moraal van een roman was voor de heren critici in ieder geval een teer punt. De deining rond *Pamela* in de franse tijdschriften is een stille getuige in dit opzicht en de naklank daarvan vinden we terug in de nederlandstalige tijdschriften. In 1754 schreef iemand:

> Enige verstandigen, die de *Engelsche* met de *Hollandsche Pamela*, naauwkeurig vergeleken hebben, zyn eenparig van beoordeling geweest, dat de *Engelsche Pamela* de *Hollandsche* in de kunst van veinzen overtroffen heeft; dog dit is geenzints een bewys, dat de *Engelsche* daarom de *Hollandsche* in schoonheid, deugd en verdiensten heeft overtroffen: In tegendeel (...).[67]

Veinzen! Pamela was niet zo afkerig van de avances van Mr. B. als ze wel deed voorkomen. En mocht Richardson dit niet zo bedoeld hebben, het kwam in ieder geval bij de lezer zo over. Dergelijke ambivalente gedragingen schijnen ook in *Clarissa* voor te komen. Richardson, aldus de recensent van de *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen* in 1769, gaf in zijn *Clarissa* 'lessen van ondeugden, die hy meende te bestryden', een fout, zo vervolgt hij, die in *De nieuwe Clarisse* is vermeden 'vermits de Ondeugd zich hier niet dan in het uiterst haetlyk licht vertoont.'[68]

De ondeugd werd in de zedenkundige roman getolereerd, zolang ze geen aanleiding gaf tot misverstanden.

> Voor zo veel de Roman geschikt is om invloed op de zeden te hebben, behoort de Ondeugd, in 't geheele beloop van 't verhael, als haetlyk en de Deugd in tegendeel als beminlyk voor te komen (...).[69]

Dát was de formule waaraan iedere zedenkundige roman steeds weer getoetst werd. Bij het verschijnen van *De Hoogduitsche Clarissa* in 1772 gold het als een compliment toen de recensent zei:

> Zag men ooit, in eenig Roman, de Deugd op 't luisterrykste afgemaald, en de Ondeugd op 't haetlykste ten toon gesteld, 't is in deeze Geschiedenis van de Freule van Sternheim.[70]

Verteltechniek

De Franse vertaling van *Grandison* verscheen hier in 1755, ongeveer een jaar vroeger dan de nederlandse[71]. De vertaling werd zeer gunstig ontvangen door de *Bibliothèque des Sciences et des beaux Arts*. De recensie, prijzend, legt toch een kleine onvolkomenheid bloot.

> Quoique un peu long, ce Roman, où tout respire & fait aimer la vertu, a quelque chose de si attachant, qu'on languit d'un Tone à l'autre dans l'impatience de lire le tout.[72]

De gedetailleerde beschrijvingsmethode, die Richardson's romans zo volumineus maakte, werd niet door iedereen gewaardeerd. Baron de Bielfeld vond *Pamela* te 'langwylig'[73], evenals de auteur van *De Hollandsche Pamela*[74]. Mevrouw Le Prince de Beaumont, auteur van *De nieuwe Clarisse* meent,

> Dat men zyn geduld verliest, het Werk *(Clarissa Harlowe)* te lezen, ofschoon het met fraaije Zedelessen als doorzaaid is: Dat deszelfs Autheur een Engelschman, van goede hoedaanigheden en deugden, maar tot verveelens toe wydloopig is.[75]

Maar de *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen* laat op zijn beurt m.b.t. *De nieuwe Clarisse* weten:

> Men ontmoet 'er nu en dan uitweidingen (...), die van geen wezenlyk gewicht zyn, welken vele Lezers ongetwyfeld gaerne opgekort zouden zien (...).[76]

Oók een bezwaar tegen de verteltechniek, maar een ander dan de vorige: terwijl dit tijdschrift protesteert tegen niet ter zake doende details in het verhaal, maken De

Bielfeld c.s. bezwaar tegen de verteltechniek waarbij de auteur voortdurend passen op de plaats maakt om zijn microscopische observaties te noteren. En zo blijven beide partijen om beurten klagen. *De Onderzoeker* stelt in 1771 nog eens duidelijk dat

> wat volstrekt tot de fraaiheid van eene Zeedekundige Vertelling gevorderd wordt, is eene zeedekundige waarheid, om de welke door een voorbeeld aantetoonen de gantsche vertelling moet aangelegd zyn. (...) Niets overtolligs moet 'er inkomen, het welk niet medewerkt tot dat einde.[77]

En als in de *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* in de biografische schets van Richardson verschillende buitenlandse critici de gelegenheid krijgen zich af te zetten tegen de 'wydloopigheid' van Richardson's werk, betuigt de redaktie van dit tijdschrift toch haar spijt over de vorm van *The Paths of Virtue:*

> Wegens deeze Verkortingen, schoon zeer wel gemaakt, moeten wy zeggen, dat ze wel een geleideliyk begrip der Geschiedenissen geeven, en met vermaak geleezen kunnen worden; doch missen al dat treffende, al dat uitmuntende van RICHARDSON.

En bij de verschijning van de nederlandse vertaling van dit werk, was de houding van dit tijdschrift al niet anders: 'Het is onbetwistbaar dat zulk een ingekort verhaal in fraeiheit niet kan evenaren met de uitgebreide geschiedenissen zelven (...)'[78]

Eindnoten:

* Dit artikel vormt de neerslag van een onderzoek dat gedaan werd in werkgroepverband tijdens het 2e trimester van het studiejaar 1973-74. De werkgroep stond onder leiding van de heer A.N. Paasman. Dezelfde werkgroep deed een bibliografisch onderzoek naar het werk van S. Richardson. De definitieve versie hiervan verschijnt onder de titel *Richardson in Nederland. Een bibliografie* (in het vervolg: *Bibliografie*) in het septembernummer van het *Documentatieblad van de Werkgroep 18e Eeuw*. In deze bibliografie vindt men de volledige titelbeschrijvingen van alle zedenkundige romans die in dit artikel worden genoemd.

1 Ch.F. Gellert. *Leben der schwedischen Gräfin von G****. Herausgegeben von Jörg-Ulrich Fechner. Stuttgart, (1968). Reclam Universal-Bibliothek Nr. 8536/37. (In het vervolg: *Leben*.) Aangehaald citaat op p. 11.

2 (P. Bernagie.) *De Romanzieke Juffer, Kluchtspel*. Te Amsterdam, By Albert Magnus. 1685. p. 16.

3 Ch.F. Gellert. *Leben*, p. 156.

4 P.J. Buijnsters. *'Sara Burgerhart' en de ontwikkeling van de Nederlandse roman in de 18e eeuw*. Groningen, 1971. p. 6.

5 William C. Slattery. *Samuel Richardson and the Netherlands. Early reception of his work*. In: *Papers on English Language & Literature*, Vol. 1 (1965), nr. 1, pp. 20-30. Op de betekenis van J. Stinstra kwam Slattery in 1969 opnieuw terug in zijn 'Preface' op de uitgave van *The Richardson-Stinstra Correspondence and Stinstra 's Prefaces to Clarissa*. Edited by W.C. Slattery. Southern Illinois University Press. London and Amsterdam (1969). (In het vervolg: *The Richardson-Stinstra Correspondence*.)
Herman van Betten. *Richardson in Holland and his influence on Wolff and Deken's Sara Burgerhart*. University of Southern California. 1971. (Diss., niet in druk verschenen.)

6 Vgl.: *Bibliografie*, nr. 6.

7 W.C. Slattery. *Samuel Richardson and the Netherlands*, p. 20.

8 *Boekzaal der Geleerde Waerelt*, 1752 (II), pp. 717-735. Hier wordt het le deel van de nederlandse vertaling van *Clarissa* besproken, aan het slot waarvan de recensent schrijft: 'Om dat het nu velen ongetwyffelt vreemdt zal voorkomen, dat een Leeraar des Evangeliums (lees: Stinstra) zyne handt heeft willen lenen tot de vertalinge van ene verdigte Historie, betreffende de Minnaryen van een jong paar, welker een de rolle van Ligtmis spelende, noodwendig vele handelingen en gevallen van enen slegten aart vertonen moet, en omdat de Romans in 't algemeen gehouden worden voor schriften, die de jeugt verwilderen, verschoont hy zig deswege in ene Voorreden (...) met het voorbeeldt van den Hoogwaardigen Schryver van TELEMACHUS, en

met den aart van dezen door hem vertaalden Roman, welke ene schone Schildery is van ene verdrukte en geplaagde Deugd.' (pp. 734-735).

9 Zie noot 45.
10 *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1763, p. 135.
11 *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1788, pp. 97-98.
12 Vgl.: *Bibliografie*, nr. 11.
13 *Nieuwe Algemeene Konst- en Letterbode*, 1796, p. 142.
14 Een aantal van deze franse vertalingen werden in Nederland gedrukt. Vgl.: *Bibliografie*, nrs. 58-62, 68, 70, 74 en 78.
15 Het gaat hier om de volgende tijdschriften:
Bibliothèque Britannique ou histoire des ouvrages des sçavans de la Grande Bretagne. 25 tom. La Hay, 1733-1747.
Bibliothèque Françoise, ou Histoire Littéraire de La France. A Amsterdam, chez H. du Sauzet. Tome 1 (1723) - 38 (1744).
Bibliothèque Raisonnée des Ouvrages des Savans de l'Europe. Tome I-L. Amsterdam, 1727-1753.
Over het lezerspubliek van deze tijdschriften, zie het onderzoek van S.A. Krijn: *Franse lektuur in Nederland in het begin van de 18e eeuw*. In: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. XI (1917), pp. 161-178. Speciaal p. 173.
16 *Bibliothèque Raisonnée*, Tome 26 (1741), p. 227.
17 *Bibliothèque Raisonnée*, Tome 26 (1741), p. 469.
18 *Bibliothèque Britannique*, Tome 17 (1741), pp. 27-60.
19 Ibidem, pp. 222-223.
20 Ibidem, p. 223.
21 *Bibliothèque Raisonnée*, Tome 28 (1742), pp. 417-427. Aangehaalde citaten respectievelijk op p. 418, p. 423, p. 418 en p. 417.
22 *Bibliothèque Françoise*, Tome XXXV (1742), pp. 319-323.
23 'Cette Censure est un peu outrée, selon moi, quoi qu'au fond on ne puisse disconvenir qu'il y a dans *Pamela* des traits dont la hardiesse n'est pas certainement supportable.' (p. 320).
24 *Bibliothèque Britannique*, Tome 22 (jan.-maart 1744), p. 358-366. Volgens deze recensie gaat het hier om de Franse uitgave van de *Anti-Pamela*, welke in 1743 in Amsterdam bij Arkstée & Merkus uitkwam in 12°.
25 Ibidem, pp. 358-359.
26 Zie over deze kwestie: Florian J. Schleck. *Richardson on the Index*. In: *The Times Literary Supplement*, Thursday April 25 1935.
27 Vgl.: *Bibliografie*, nrs. 1-3.
28 A.D. McKillop. *Samuel Richardson: Printer and Novelist*. Chapel Hill, 1936. p. 265.
29 *The Richardson-Stinstra Correspondence*, brief nr. 3, dd. 2-4-1753.
30 Ibidem, p. 217 noot 31.
31 Vgl.: *Amsterdamse Courant*, dd. 14-8-1753. De advertentie werd herhaald op 23 en 30 augustus.
32 *The Richardson-Stinstra Correspondence*, brief nr. 15, dd. 23-5-1754.
33 De bedoelde passage luidt: '*O Richardson, Richardson*, onvergelykelyk mensch in myne oogen! gy zult ten allen tyde van my geleezen worden. Indien myn vrind, geperst door dringende behoeften, tot gebrek vervalt, indien de schraalheid van mynen staat niet toereikt om de nodige zorgen te besteden aan de opvoeding van myne kinderen, dan zal ik myne boeken verkoopen, maar gy zult my overblyven: gy zult my overblyven op dezelfde rye met *Homerus, Euripides* en *Sophocles*, en ik zal u samen beurtelings leezen.' *(Lofrede op den Heer Richardson Schryver van de Pamela, Clarissa en Grandison*. In: *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1763, 2e stuk, pp. 135-143 en pp. 165-174. Aangehaald citaat op p. 140. De oorspronkelijke franse tekst van D. Diderot verscheen voor het eerst in januari 1762 in *Journal Etranger.)*
34 *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1769, 2e deel, 1e stuk, p. 84: '*Richardson* en *Fielding*, moet men erkennen, dat de wereld, in deze laatere tyden geleerd hebben, hoe een Roman moet geschreeven worden; sedert hunnen tyd is de smaak, in deze Werken, niet slechts onder de Engelschen, maar ook onder ons, onder de Duitschers, de Franschen, en andere Volkeren merkelyk veranderd (...).'
35 *Brief van den Baron de Bielfeld aan den Baron de K. te Berlyn*, dd. 18-3-1741. In: *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1769, 2e deel, 2e stuk, pp. 241-249.
36 *De Onderzoeker*, III (1771), p. 394.

37 *De Hoogduitsche Clarissa, of Geschiedenis van de Freule van Sternheim*. Uitgegeeven door C.M. Wieland. Utrecht, J. van Schoonhoven en Comp., 1772. 2 dln. Aldaar staat op p. II: 'Daar is niemant genoegzaam, die enig werk van lezen maakt, die geen kennis heeft aan de werken van den beroemden RICHARDSON, die misschien de kroon spant van alle de schryvers van dit soort.'
38 *De Opmerker*, III (1775), pp. 97-98.
39 Cf.: *Byzonderheden wegens het leeven en de schriften van den Heere Samuel Richardson, den beroemden schryver van Pamela, Clarissa en Grandison. (Uit het Engelsch.)*. In: *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1786, 2e stuk, pp. 114-121 en pp. 160-173. Oorspronkelijk stond deze schets in een 'Engelsch Maandwerk' (p. 114). Verschillende punten uit deze schets staan eveneens in de brief van Richardson aan Stinstra (*The Richardson-Stinstra Correspondence*, brief nr. 5, dd. 2-6-1753). Vermoedelijk is deze schets dan van S. Scott (vgl.: Chr. Sepp. *Johannes Stinstra en zijn Tijd*, deel 2. Amsterdam, 1866. p. 249).
40 Een aankondiging van de uitgave van deze correspondentie werd gedaan in de juni-aflevering van de *Boekzaal der Geleerde Wereld* (1805). Voorts wordt het le deel van deze uitgave gemeld in de *Naamlijst van Nederduitsche Boeken*, deel IV, p. 148 (juni 1805). Een exemplaar heb ik nergens kunnen vinden. W.C. Slattery (*The Richardson-Stinstra Correspondence*, p. 212 noot 24) heeft kennelijk wel een exemplaar in handen gehad, doch vertelt helaas niet waar dit zich bevindt.
41 Vgl.: *Plan van Intekening, volgens welk de Kunstschilder en Boekhandelaar J.G. Waldorp aanbied een Stel Kunstplaaten te vervaardigen, tot de Historien van Grandison, Pamela en Clarissa, geschreven door den beroemden Richardson*. De advertenties verschenen in de *Amsterdamse Courant* van 23 en 30 september, 12 en 23 oktober en 9 november 1779.
42 Vgl.: *Bibliografie*.
43 (M.) Le Prince de Beaumont. *De nieuwe Clarisse, eene waarachtige geschiedenis*. Utrecht, Willem Langerak, 1758. Aldaar: Voorbericht, p. ii.
44 *De Denker*, I (1763), p. 138.
45 *De Nederlandsche Spectator*, V (1753), pp. 137-144.
46 *De Philosooph*, II (1767), pp. 33-40.
47 *De Onderzoeker*, III (1771), pp. 396-397.
48 'Men mag (...) dit Geschrift onbeschroomd in den rang der leezenswaardige Romans stellen; en iemand zou onverzettelyk vooringenomen moeten zyn, wanneer hy, op het doorbladeren deezer Levensgevallen, nog dorst staande houden, dat het met een gezonde Zedekunde onbestaanbaar is, zig te verledigen tot het leezen van soortgelyke Geschriften.' (*Hedendaagsche Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1772, 1e deel, 1e stuk, p. 270.)
49 *De Vaderlander*, II (1776), p. 219.
50 *Gedichten en Redevoeringen van Pieter Nieuwland*. Amsterdam, 1824, p. 196.
51 *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1762, 1e stuk, p. 415.
52 *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1762, 1e stuk, p. 75.
53 *Journal Britannique*, Tome XII (1753), p. 425.
54 *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1766, p. 464.
55 *De Opmerker,* I (1773), pp. 301-302.
56 *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen,* 1782, 1e stuk, p. 558.
57 *De Denker,* III (1765), p. 80.
58 *De Gryzaard,* I (1767), p. 59.
59 'Men ziet, dat ik geen onderscheid stelle tusschen een' waarachtig Christen, en een Eerlyk Man, in den verhevenen zin van 't woord; keurt men deze gelykstelling af, en vraagt men my bewys, ik beroep my op de Historie van *Karel Grandison*.' (*De Denker,* VI (1768), p. 306.)
60 *De Gryzaard,* II (1769), p. 400.
61 *De Gryzaard,* II (1769), pp. 407-408.
62 *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen,* 1770, 3e deel, 1e stuk, p. 144.
63 *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek,* 1798, 2e deel, 1e stuk, p. 741.
64 *De Gryzaard,* II (1769), pp. 387-388.
65 *De Onderzoeker,* III (1771), pp. 397-398.
66 *De Opmerker,* III (1775), p. 100.
67 *De Hollandsche Pamela; of de zegenpralende deugd. (...)* Amsterdam, Steven van Esveldt, 1754. 2 dln. Aldaar: Voorrede, p. ii.
68 *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen,* 1769, 2e deel, 1e stuk, p. 474.
69 *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen,* 1770, 1e stuk, p. 478.

70 *Hedendaagsche Vaderlandsche Letter-Oefeningen,* 1772, 1e stuk, p. 270.
71 Vgl.: *Bibliografie,* nr 63.
72 *Bibliothèque des Sciences et des Beaux Arts,* Tome IV (1755, juli-sept.), pp. 258-259.
73 *Brief van Baron de Bielfeld* (zie noot 35).
74 Zie noot 67.
75 Zie noot 43.
76 *Nieuwe Vaderlansche Letter-Oefeningen,* 1769, 2e deel, 1e stuk, pp. 474-475.
77 *De Onderzoeker,* III (1771), p. 399.
78 *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen,* 1786, 2e stuk, p. 170. *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1766, 1e stuk, pp. 464-465.